

स्वामिनारायण संप्रदायना सामाजिक योगदान

Rinkal Saija

Assistant Professor, Smt. J.N. Bhatu B.Ed. College, Junagadh

Research Scholar, Surendranagar University, Surendranagar

प्रस्तावना

स्वामिनारायण संप्रदायनुं समाजज्ठवनमां योगदानः लभवुं अने ढोलवुं अेटले के स्वामिनारायण संप्रदाये सामाजिक उत्थान माटे अगलित कार्यो कर्या छे. धार्मिक लागणीना ढीज रोपवा, जाति आधारित लेदलाव दूर करवा, महिलाओने जागृत करवा, सामाजिक-आर्थिक व्यवस्थाने अेकसमान अने समृद्ध ढनाववा जेवा अनेक कार्यो स्वामिनारायण संप्रदायनुं समाजमां योगदान छे. सामाजिक योगदान विशेषे वात करता पहेला, सामाजिक परिस्थिति, राजकीय परिस्थिति, धार्मिक परिस्थिति वगैरेनी चर्या करवी जेटली महत्वपूर्ण छे तेतली ज ते योगदान विशेषे छे, तेथी आ प्रकरणां आपणे केतलीक वर्तमान अने वर्तमान परिस्थितिओ विशेषे वात करीशुं. सामाजिक योगदान शुं रखुं छे.

सामाजिक योगदान

19मी सदी अे भारतीय अैतिहासिक क्रांतिनो समय હતો. सामાજિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રોમાં, તત્કાલીન સમાજ સુધારકોએ હાલના પ્રદૂષણ પર નિયંત્રણો લાધા હતા, જે શહેરી સંસ્કૃતિ સુધી મર્યાદિત રહ્યા હતા. સહજાનંદ સ્વામીએ સમકાલીન સામાજિક સુધારણા કરતાં ધાર્મિક ક્ષેત્ર પર વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. હિંદુ સમાજમાં ધર્મ અને સમાજને એક કરીને તેમણે પોતાનું ધ્યાન સમાજ તરફ કેન્દ્રિત કર્યું. અરાજકતાના કારણે ગેરવહીવટના

परिणामे ग्रामीण जिवन व्यवस्था अस्तव्यस्त बनी गई હતી. स्वनिर्ભર ग्राम्य व्यवस्थानो अभाव હતો. આવા સમયે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો ઉદય થયો. આવા સમયે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયે શું કર્યું તે વર્ણન અને જોવા જેવું છે.

સહજાનંદ સ્વામી તેમના જીવનકાળ દરમિયાન તેમના અનુયાયીઓ વચ્ચે આધ્યાત્મિક મહત્વના સર્વોચ્ચ સ્થાન પર ભગવાનની ઉપાસના કરતા રહ્યા છે. પરંતુ સંપ્રદાય સાથે જોડાયેલા દરેક અનુયાયી તેમની અલૌકિક કરુણા અને સમાજના ઉત્થાનની પ્રશંસા, આદર અને પૂજા કરતા રહ્યા. સહજાનંદ સ્વામીના સંપર્કમાં આવ્યા પછી, કોળી કાઠી જેવા લડાયક સમુદાયને તેમની સારી સલાહથી સત્સંગી અને સદાચારી લોકોમાં પરિવર્તિત કરવામાં આવ્યા હતા.તે સમયે, ભારતના અગ્રણી સમાજ સુધારકો પણ સહજાનંદથી પ્રભાવિત હતા. જેમાં મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે, મહાત્મા ગાંધી વગેરે છે.

ગુજરાતના કાઠિયાવાડ વિસ્તારમાં તે સમયનો સમાજ અર્ધ-શહેરી બની ગયો હતો. સ્ત્રી ભૂણા હત્યા, સતી પ્રથા, મંત્ર-તંત્ર વગેરે જેવી અંધશ્રદ્ધાઓથી સમાજ ભરાયેલો હતો. આવા સમયે સહજાનંદ સ્વામીએ સમાજ સુધારણાનું પગલું ભરીને લોકોના હૃદય બદલી નાખ્યા અને તેમને અધ્યાત્મના માર્ગે પ્રેરિત કર્યા.

અહીં આપણે સહજાનંદ સ્વામી અને તેમના સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય તરફ આગળ વધીએ છીએ સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવતા સામાજિક કાર્યોની વિગતો પર ચર્ચા કરવામાં આવી હતી.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું મંગલ ચતુષ્ટયના સમાજમાં યોગદાન, આચાર અને વિચારોની દ્રષ્ટિએ ભક્તો પ્રત્યે સહજાનંદ સ્વામીનો અભિગમ શુદ્ધ કરવું પડશે. તેમણે અંતિમ સુખાકારી અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ માટેના મોક્ષના માર્ગના માધ્યમો ખૂબ જ સરળ રીતે સમજાવ્યા છે, જેમાં તેમણે ધર્મ, જ્ઞાન, ત્યાગ અને ભક્તિના ચાર તત્વોને સુખાકારીના સ્તંભો ગણાવ્યા છે. આ ચાર એકબીજા સાથે ભળી ગયા છે.

ધર્મ

ધર્મ એ માનવ અને ભારતીય સંસ્કૃતિનું મૂળ તત્વ છે, તેથી જ મનુષ્ય અન્ય પ્રાણીઓથી અલગ છે. ડૉ.નવીનચંદ્ર આચાર્યના મતે, "ભારતીય સંસ્કૃતિ ધર્મના રંગોમાં રંગાયેલી છે. ધર્મ એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો આત્મા છે."

ધર્મની વ્યાખ્યા આપતાં સહજાનંદ સ્વામીએ કહ્યું હતું કે, "શ્રુતિ અને સ્મૃતિ દ્વારા પ્રતિપાદિત સારું આચરણ એ ધર્મ છે. તેમણે વચનામૃતમાં ઘણી જગ્યાએ ધર્મની ચર્ચા કરી છે. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય એ એકાંતિક ધર્મને પ્રોત્સાહન આપતો સંપ્રદાય છે.

જ્ઞાન

જ્ઞાન એટલે જીવો અને ભગવાનના સ્વભાવને સારી રીતે જાણવું કે સમજવું. આત્માને બ્રહ્માનું સ્વરૂપ જાણવું અને એ જ ભાવનાથી પરમાત્માની પૂજા કરવી એ જ્ઞાનની મર્યાદા છે. મુક્તિ મેળવવા માટે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જરૂરી છે. સહજાનંદ સ્વામીએ શિક્ષાપત્રી અને વચનામૃતમાં ઘણી જગ્યાએ આની ચર્ચા કરી છે.

વૈરાગ્ય

સહજાનંદ સ્વામીએ વચનામૃતમાં ઘણી જગ્યાએ ત્યાગની ચર્ચા કરી છે. તે કહે છે - "ભગવાન કૃષ્ણ વિના બીજી કોઈ વસ્તુ માટે પ્રેમ નથીબનવું એ ત્યાગ છે. આત્મા અને ભગવાનના જ્ઞાનથી જે ત્યાગ ઉત્પન્ન થાય છે તે સાચો ત્યાગ નથી.

ભક્તિ

ભક્ત તે છે જેનું જીવન હંમેશા ભક્તિથી ભરેલું હોય છે. તેથી જ સહજાનંદ સ્વામીએ ખાસ કરીને ધાર્મિક જીવનમાં ભક્તિનું મહત્વ સમજાવ્યું છે. ધાર્મિક જીવનના ચાર ભાગોમાં સહજાનંદ સ્વામીના મતે, ભગવાન પ્રત્યે પ્રેમ અથવા ભક્તિ એ સૌથી મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે. તે પણ કહે છે, 'આવી ભક્તિ એ પરમ પદ છે. ભક્તિને શ્રેષ્ઠ સાધન ગણાવતાં તેમણે વચનામૃતમાં કહ્યું છે કે, 'ભગવાનની ભક્તિ વિના ભગવાનનું જ્ઞાન અને ત્યાગ નકામું છે; જે હંમેશા હાનિકારક હોય છે. કૃષ્ણ પ્રત્યેની ભક્તિનું મહત્વ સમજાવતાં તેમણે કહ્યું હતું કે, 'ભક્તિ એ ભગવાન કૃષ્ણ પ્રત્યેના મહાન જ્ઞાન સાથેનો અત્યંત પ્રેમ છે.'

સહજાનંદ સ્વામીના મતે આ ચાર ભગવાન પ્રાપ્તિના આધારસ્તંભ છે. એક વિના, બાકીના બધા શુષ્ક અને નિરાધાર બની જાય છે. તેથી ધર્મ, જ્ઞાન, ત્યાગ અને ભક્તિ એ આધ્યાત્મિક પ્રગતિનું શ્રેષ્ઠ સાધન અને મોક્ષનો માર્ગ છે. આને મજબૂત અને પરિપૂર્ણ કરવા માટે પૂજા, ઉપાસના, ધ્યાન, સત્સંગ, સમર્પણ જેવા ઉપાયો શ્રેષ્ઠ છે.

स्वामिनारायण संप्रदायમાં, મંગલ ચતુષ્ઠયનો સાર છે, "સર્વ પ્રત્યે માણસનું કર્તવ્ય એ ધર્મ છે, કર્તવ્ય માર્ગમાં ભક્તિ છે, કર્તવ્ય માર્ગમાં ભક્તિ છે, ભક્તિમાર્ગમાં ઊંડો અભ્યાસ છે. ધર્મની સંપૂર્ણતા, અને અભ્યાસ એ જ્ઞાન છે, અને ભગવાનના માર્ગમાં આસક્તિથી મુક્તિ છે." વૃત્તિ એ ત્યાગ છે."

અંધશ્રદ્ધા

અજ્ઞાનતા અને નિરક્ષરતા માનવીને અંધશ્રદ્ધાળુ બનાવે છે. તત્કાલીન ગુજરાતમાં સામાજિક-ધાર્મિક જીવન અંધકારમય વાતાવરણથી ભરેલું હતું. સમાજમાં ખોટા બાબાઓ અને સ્વામીઓની મંત્ર-તંત્ર, ગાંડા-તવીઝ આદિકાળથી કરોળિયાના જાળામાં ફસાયેલા લોકો નિષ્ક્રિય અને નકામા બની ગયા હતા. મારી પ્રજા આતંકમાંથી મુક્ત થશે એવી ખોટી માન્યતા આપીને અંધકારમય વાતાવરણ વધુ ઘેરા અંધકારમાં ફેરવાઈ ગયું હતું. આવા સમયે સહજાનંદ સ્વામીએ લોકોને સમજાવતા, નિર્દયતાથી મૂર્ખ માન્યતાઓનું ખંડન કર્યું અને તેમને ભગવાનની ભક્તિ તરફ દોર્યાં.

અંધશ્રદ્ધામાં ફસાયેલા લોકો દુષ્ટાત્મા, મંત્ર-તંત્રનો આશ્રય લેતા હતા અને ભૂત વગેરેના ભયથી પણ ત્રાસી જતા હતા. મુશ્કેલ સમયમાં, સહજાનંદ સ્વામીને તેમના ઇષ્ટદેવમાંની શ્રદ્ધાથી જ નિર્ભય બનાવવામાં આવ્યા હતા. તેમને 'નારાયણ કવચ' અને 'હનુમાન મંત્ર'નો જાપ કરતા શીખવ્યું. આ સંપ્રદાયે જ્ઞાન, ભક્તિ, ધર્મ અને ત્યાગના આધારે આધ્યાત્મિક ધર્મનું સ્વરૂપ જાળવી રાખ્યું અને સમાજને અંધશ્રદ્ધામાંથી મુક્ત કર્યો.

સ્ત્રી મુક્તિ

સહજાનંદ સ્વામીના સમયે વામચારી કૌલાચારી માર્ગો ઉપરાંત વૈષ્ણવ ભક્તિ, રામ અને કૃષ્ણભક્તિ વગેરે સંપ્રદાયો ભક્તિ, વિલાસ અને અનૈતિક ધર્મના રંગોથી આકર્ષાયા હતા. પુજારીઓ, પુરોહિતો, આચાર્યો અને મહંતો પોતે માર્ગે ભટકી ગયા હતા. આવી સ્થિતિમાં સહજાનંદ સ્વામીએ તેમના અનુયાયીઓ અને સત્સંગીઓમાં આચરણની શુદ્ધતા પર ખૂબ ભાર મૂક્યો હતો. સહજાનંદ સ્વામીએ મહિલાઓ સાથે સંપર્ક કરવાની મનાઈ કરી હતી. એટલું જ નહીં, તેમણે મહિલાઓની સંગત, મહિલાઓના સ્પર્શ અને મહિલાઓ સાથે વાતચીતથી દૂર રહેવાની કડક સૂચના પણ આપી હતી. સહજાનંદ સ્વામી 18 વર્ષની વયે નીલકંઠ સ્વરૂપે લોજ ગામમાં આવ્યા હતા. ત્યારે રામાનંદ સ્વામીના વૃદ્ધ શિષ્યોએ પડોશી ગૃહસ્થના ઘરની મહિલા પાસેથી

स्टव माटे अग्नि लेवानी ना पाडी अने आश्रमनी दिवालमां काणुं पण बंध करी दीधुं. मुक्तानंद स्वामीअे पण स्त्री अने पुरुषनी संयुक्त लागवत कथानो सभत विरोध कर्यो હતો. मुक्तानंद स्वामीअे તેમની વાત સ્વીકારી હતી.

સ્ત્રીઓને આધ્યાત્મિક માર્ગમાં અવરોધ ન બને તે માટે, સ્ત્રીઓ સાથેની સંગત પ્રતિબંધિત હતી. સહજાનંદ સ્વામીઅે સ્વામી સમુદાયને તિરસ્કાર કર્યો ન હતો. પરંતુ સ્ત્રી વર્ગના ઉત્થાન માટે તેમણે સ્ત્રી ભૂણાલ્યા પર પ્રતિબંધ, સતી પ્રથાનો વિરોધ અને વિધવાઓના જીવન સન્માન જેવા મહત્વના કાર્યો માટે મહિલા સમાજ હંમેશા તેમનો ઋણી રહેશે.

સ્ત્રી ભૂણાલ્યા પર પ્રતિબંધ

ગુજરાત અને ભારતના ઘણા વિસ્તારો અને જ્ઞાતિઓમાં, બાળકીને જન્મતાની સાથે જ અફીણ ખવડાવીને અથવા તેને દૂધ ભરેલા વાસણમાં બોળીને મારી નાખવાની અમાનવીય પ્રથા પ્રચલિત હતી. તેના મુખ્ય કારણોમાં લગ્ન ખર્ચ, દહેજ અને યોગ્ય વર ન મળવો હતો. સહજાનંદ સ્વામીઅે તેમના અનુયાયીઓને સ્પષ્ટ સૂચના આપી હતી કે આ હત્યા ત્રિવિધ પાપ છે. પ્રાણીઓની હત્યા, સ્ત્રીઓની હત્યા અને બાળકોની હત્યા. જેણે પણ આ સંપ્રદાયને સ્વીકાર્યો હશે તેણે પણ સહજાનંદ સ્વામીની આ સલાહનું પાલન કર્યું હશે. કારણ કે તેના મનમાં તેના પ્રિય ભગવાનનો આ હુકમ હતો.

18મી સદીમાં, અંધશ્રદ્ધા અને અંધશ્રદ્ધાના વર્ચસ્વને કારણે, તાંત્રિકો, ધર્મગુરુઓ વગેરે દ્વારા ધર્મે વિકૃત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. આ બધામાં આશ્ચર્યની વાત એ હતી કે આ અમાનવીય કાયદાઓ સામે બહુ ઓછા અવાજો ઉઠાવવામાં આવ્યા હતા.

ધર્મગુરુઓના નામે અનેક તપસ્વીઓ, પાપીઓ અને દુષ્કર્મીઓ હતા. તેઓ એકબીજામાં લડતા હતા અને લોકોને ઘણી રીતે આકર્ષવા લાગ્યા હતા. ટૂંકમાં આધ્યાત્મિકતા અને નૈતિક શુદ્ધતા જાહેર માનસને મજબૂત બનાવે છે.

18મી સદીમાં, ધર્મ અને સમાજ એટલો નજીક આવી ગયો હતો કે સામાજિક આદર્શો અને વર્તન દરેક સામાજિક વાતાવરણમાં ધર્મને ભળી ગયા હતા પરિણામે, નોસ્ટ્રિસિઝમમાં કઠોર નિયમો અને નિયમોની

સમસ્યા વધી. સામાજિક જીવન નિર્જીવ અને નિર્જીવ બની ગયું. વર્તન નિર્જીવ બની ગયું. બહુપત્નીત્વ, બાળ લગ્ન, છોકરી હત્યા, સતી વગેરે જેવી અમાનવીય વર્તણૂક સ્ત્રીઓની સૌથી ખરાબ હાલત હતી.

સામાજિક નૈતિકતા ભૂલીને, ધાર્મિક વ્યભિચાર અને માદક દ્રવ્યોના દુરુપયોગની સ્થિતિ સમાજમાં વ્યાપકપણે ફેલાય છે. આવા સમયે સાંસ્કૃતિક ઉત્થાન ન થાય તે સ્વાભાવિક હતું. હિંદુઓ તેમના પૂર્વજોની મહાન સંસ્કૃતિને જાળવી શક્યા નથી.

સતી પ્રથાનો વિરોધ અને વિધવા જીવન માટે આદર

ભારતીય સમાજમાં મહિલાઓની અને તેમાંથી વિધવાઓની સ્થિતિ ખૂબ જ દયનીય અને વિચારવા જેવી છે. મધ્ય યુગમાં, ખાસ કરીને ઉત્તર ભારતમાં, વિધવાઓ કાં તો સ્વેચ્છાએ અથવા બળજબરીથી તેમના મૃત પતિના મૃતદેહ સાથે સતી કરતી હતી. આ સામાજિક દબાણને ધર્મની મહોર આપવામાં આવી અને તેને 'સતી પ્રથા' કહેવામાં આવી. 19મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં, સામાજિક સુધારાવાદી સંગઠનો અને ધાર્મિક લોકોએ આ અમાનવીયતાનો સખત વિરોધ કર્યો.

તે સમયે ગુજરાતમાં સતી પ્રથાનો પ્રભાવ ઉત્તર ભારત કે બંગાળ જેટલો પ્રચલિત ન હતો, પરંતુ તે ચોક્કસપણે પ્રચલિત હતો. તે સમયે સહજાનંદ સ્વામીએ વિધવાઓને સ્વામીની પૂજા કરવાનો આદેશ આપ્યો (ભગવાનમાં પોતાના પતિ પ્રત્યે આદર રાખવા). તેમણે કહ્યું કે મોક્ષ પ્રાપ્તિ કરતી વખતે મૃત્યુને બાળીને નહીં, પરંતુ જ્ઞાન, ત્યાગ અને ભક્તિનો આશ્રય લઈને મોક્ષ માર્ગના સાધક બનીને ભગવાનની ઉપાસના કરવી અને શુદ્ધ આચાર જીવન જીવવું એ પતિપ્રત ધર્મનું પરમ કર્તવ્ય છે.

સહજાનંદ સ્વામીએ વિધવાઓના જીવન સંબંધી અદ્યતન ધાર્મિક આદર્શો રજૂ કર્યા. તેમના જીવનને આદર આપતા, તેમણે તેમની આજીવિકા વિશે ચિંતા વ્યક્ત કરી. તેમણે અમને આદર્શ જીવન માટે પૂરતા પૈસા બચાવવા અને બિનજરૂરી ખર્ચ ન કરવા શીખવ્યું.

વ્યસન મુક્તિ

આજે પણ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય વ્યસનમુક્ત સમાજના નિર્માણ માટે પ્રખ્યાત છે. આ ગુણ જીવનના પાયાનો મંત્ર બની ગયો છે. આધ્યાત્મિક જીવન અને પ્રગતિ માટે સ્વસ્થ અને સ્વસ્થ જીવન જરૂરી છે. તેમનું માનવું છે કે વ્યસનને કારણે વ્યક્તિની કાર્યશક્તિ અને આત્માની શક્તિ નિષ્ક્રિય થઈ જાય છે.

આઝાદી પહેલા ભારતીય સમાજમાં અંધશ્રદ્ધા અને રિવાજો ખૂબ પ્રબળ હતા. પ્રાર્થના સમાજ, આર્ય સમાજ, બ્રહ્મો સમાજ અને ઘણા સાહિત્યકારોએ તેને મૂળમાંથી દૂર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. રાજા રામમોહન રોયે ભારે પ્રયત્નો કર્યા. સ્ત્રીઓની આ દયનીય અને દયનીય સ્થિતિનું વાસ્તવિક ચિત્ર એક સ્ત્રી જ સમજી શકે છે. ગંગામૈયા ઉપર. ધ્રુવસ્વામિની નાટક વગેરેમાં વાસ્તવિક ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે. ઇષ્ટદેવ સ્વામી, ભગવાને સ્ત્રીઓ વિરુદ્ધ ધર્મનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. આ સમયની સૌથી મોટી તેજ માનવામાં આવશે. વિધવા ધર્મ, સ્ત્રી ધર્મ વગેરેનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

સહજાનંદ સ્વામીએ શિક્ષાપત્રીમાં પંચવર્તમાનમાં જુગાર, દારૂ વગેરે છોડવાની વાત કહી છે. સંપ્રદાયમાં જે સત્સંગી બને છે તેનો પ્રથમ સંકલ્પ વ્યસનમાંથી મુક્ત થવાનો છે.

ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં પ્રદાન કરેલ

ધર્મ અને સંસ્કૃતિ માનવ જીવનના બે અભિન્ન ઘટકો છે. ધર્મના ક્ષેત્રો સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે પણ થતા ફેરફારો થાય છે. આ પરિવર્તન દ્વારા જ માનવજીવનનું નિર્માણ થાય છે.

સહજાનંદ સ્વામીએ લોકકલ્યાણ માટે ધર્મની સ્થાપના કરી. તેમણે પ્રેમ, ભક્તિ અને શુદ્ધ નૈતિકતા દ્વારા લોકોને ધર્મનો માર્ગ બતાવ્યો. સંપ્રદાયમાં પવિત્રતા અને પ્રેમ ભક્તિનો સમાન અધિકાર આપ્યો. તે જ સમયે, તેઓ તેમના અનુયાયીઓને શુદ્ધ ચારિત્ર્યના ગુણો સ્થાપિત કરીને સદાચારી બનાવવાનું લક્ષ્ય રાખે આયોજન છે.

સહજાનંદ સ્વામીએ રામાનુજાચાર્યના વિશિષ્ટ દ્વૈત સિદ્ધાંતને પોતાની આગવી રીતે ખૂબ જ સરળ અને વ્યવહારુ બનાવ્યો. જેમાં સામાન્ય માનવી પણ ભક્તિમાં લીન થઈને સંપ્રદાયનું મહત્વ સ્વીકારે છે. આધ્યાત્મિકતા સાથે સમકાલીન ભક્તિ સંપ્રદાયો સિવાય પોતાનું સાંપ્રદાયિક મહત્વ જાળવી રાખવા માટે,

તેમણે માનસી ઉપાસનાનો સરળ માર્ગ પણ બતાવ્યો. આ સાથે અવતાર, મૂર્તિપૂજા, તીર્થયાત્રા, તિલક વગેરે ધાર્મિક વિધિઓ પણ સ્વીકારવામાં આવી હતી.

સહજાનંદ સ્વામી ધર્મ, જ્ઞાન, ત્યાગ અને ભક્તિને વ્યક્તિની આધ્યાત્મિક પ્રગતિનો પાયો માનતા હતા. ભગવાન સાથે ધ્વનિ, ગંધ, સ્પર્શ અને સ્વરૂપ- આ પાંચ વિષયોના સંશોધનને જોડવા માટે એકાંતિક ભક્તિ પ્રબળ હોવી જોઈએ એવું કહેવામાં આવ્યું છે. બલિદાન દ્વારા પૂજાનું મહત્વ સમજાવતા સહજાનંદ સ્વામીએ મંદિરની સ્થાપના કરી. શ્રી કૃષ્ણના વિવિધ સ્વરૂપો સાથે મૂર્તિપૂજાની સ્થાપના કરી. 'સત્સંગ' પર પણ વિશેષ ભાર મૂક્યો.

19મી સદીમાં, સહજાનંદ સ્વામીએ ધર્મમાં પ્રવર્તતી હિંસા દૂર કરવા માટે અહિંસક યજ્ઞ કાર્ય શરૂ કર્યું. આ સાથે હિંસા, ચોરી, લૂંટફાટ વગેરે જેવા કૃત્યો કરનારાઓને ધર્મની સાથે લોક કલ્યાણના કાર્યોમાં પણ જોડવામાં આવ્યા હતા. આટલું જ નહીં, લાખોની લાલચ આપ્યા પછી પણ તેઓ હિંસક વૃત્તિથી દૂર રહ્યા. આ બધી બાબતો સાંપ્રદાયિક સાહિત્યમાંથી મળે છે.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે પણ મહત્વની ભૂમિકા છે. સંપ્રદાય આચાર અને વિચારોની શુદ્ધતા દ્વારા નીચલા વર્ગના ઉત્થાનની વાત કરે છે. આ વર્ગની જીવનશૈલી બદલીને સહજાનંદ સ્વામીએ લોકોને ગરીબી અને હીનતાના સંકુલમાંથી મુક્ત કર્યાં.

ટૂંકમાં સમાજના ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક રીતે પછાત વર્ગોમાં જાગૃતિ લાવીને, સહજાનંદ સ્વામીએ સંપ્રદાયના વિકાસ માટે કામ કર્યું મહત્વની કામગીરી કરવામાં આવી છે.

શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે યોગદાન

19મી સદીમાં શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે સામાજિક વ્યવસ્થાને નુકસાન થયું હતું. મુસ્લિમો અને મરાઠાઓના શાસન દરમિયાન આ સ્થિતિમાં કોઈ સુધારો થયો ન હતો. તેમજ શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે કોઈ નિયમ-બંધન નહોતું. સામાન્ય લોકોમાં શિક્ષણનું કોઈ મૂલ્ય ન હતું. વર્ણ પદ્ધતિના આધારે, લોકોએ તેમની જરૂરિયાત મુજબ મૂળાક્ષરોનું જ્ઞાન મેળવ્યું. બ્રાહ્મણો, અક્ષરોના જ્ઞાન વિના પણ, પૂજા અને દાનને લાયક બન્યા. પરિણામે તેમની પ્રેક્ટિસ કૌશલ્યમાં ઘટાડો થવા લાગ્યો.

બીજી બાજુ, તમામ ધાર્મિક ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં હતા. વિન બ્રાહ્મણો ઓછા હતા. આથી મહિલાઓમાં શિક્ષણનો અભાવ અને વેપારી વર્ગની તેમના ધંધા અંગેની મર્યાદિત જાણકારી જેવા કારણોને લીધે સામાન્ય લોકો અંધશ્રદ્ધા તરફ પ્રયાણ કરતા, પરિસ્થિતિ એવી બની કે સમાજ જ્ઞાનની આંખો વિના આંધળો બની ગયો.

આવી સ્થિતિમાં, સંપ્રદાયે આવા મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણનો પાયો નાખ્યો જે શિક્ષણ ક્ષેત્રે લોકકલ્યાણ માટે મહત્વપૂર્ણ છે. સહજાનંદ સ્વામીએ અનુયાયીઓને શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. ઉપરાંત સારા શાસ્ત્રોના આચરણને માન આપવાની આજ્ઞા છે. વિદ્યાર્થીઓ માટે એક શાળા અને વિહાન બ્રાહ્મણોને શિક્ષણ આપવાનો આદેશ આપ્યો. તેમણે સત્સંગીઓને તેમના લાભ માટે આઠ સતુશાસ્ત્રો વાંચવા, શીખવવા અને વહેંચવાનો આદેશ પણ આપ્યો છે. ત્યારપછી પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે આ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અને ભણાવવાની અનુમતિ પણ આપી છે.

સહજાનંદ સ્વામીએ મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણની સાથે વ્યવહારિક જ્ઞાનને પણ મહત્વ આપ્યું હતું. સ્પષ્ટ સંખ્યામાં તમારા કમાયેલા નાણાંનો ટ્રેક રાખો. સંપ્રદાયના સંતો અને સત્સંગીઓને સંસ્કૃત શીખવવા અને ભણાવવા પર પણ ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. એટલું જ નહીં સંપ્રદાયના સંતોમાં સંસ્કૃત જ્ઞાનના વિદ્યાર્થી બનીને શાસ્ત્રોમાં પારંગત બનવાની ઈચ્છા પણ વ્યક્ત કરી અને આ કાર્ય માટે પ્રોત્સાહિત કર્યા બાદ જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં તેમને અભ્યાસ માટે મોકલવામાં આવ્યા. તેથી, સંતો અને સાધકોમાં વેદોના અભ્યાસીઓ, લેખકો, કવિઓ, ભાષ્યો, વેદવાદીઓ, ન્યાયશાસ્ત્રીઓ વગેરે ઘણા બનીયા.

સહજાનંદ સ્વામીએ સંસ્કૃત પાઠશાળા પણ સ્થાપી. જેમાં મહિલા શિક્ષણને પણ મહત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. આ સાથે સહજાનંદ સ્વામીએ સંપ્રદાયમાં મહિલાઓ માટે એક અલગ સભાનું આયોજન કર્યું અને તેમને પણ પુરૂષો સમાન દરજ્જો અને સન્માન આપ્યું.

સાક્ષરતાની સાથે સાથે સહજાનંદ સ્વામીએ સંપ્રદાયના હજારો અનુયાયીઓમાં મૂલ્યો, સ્વચ્છતા, શિષ્ટાચાર, નીતિમતા, શ્રમનું મહત્વ, નૈતિકતા, સદાચાર, સદ્ભાવના અને સંકલ્પના મૂલ્યો કેળવ્યા હતા. પરિણામે આજે 21મી સદીની નવી પેઢીના ઘડતરમાં આ સંપ્રદાયની મહત્વની ભૂમિકા રહી છે.

આર્થિક ક્ષેત્રમાં યોગદાન

સહજાનંદ સ્વામીએ લોકોના આત્મકલ્યાણ માટે જે આંદોલન શરૂ કર્યું તે મૂળભૂત રીતે ધાર્મિક અને સામાજિક હતું. સહજાનંદ સ્વામી પછી તેમના આચાર્યો અને ત્યાગીઓએ મળીને એક મહત્વપૂર્ણ સંસ્થા બનાવી. આનાથી તેમના અનુયાયીઓની જીવનશૈલીમાં પરિવર્તન આવ્યું. આ પરિવર્તન આર્થિક દૃષ્ટિકોણથી હતું.

સંપ્રદાયમાં જોડાયા પછી, અનુયાયીઓએ પરંપરાગત રીતે આધારિત વર્ણ પ્રણાલીની આર્થિક સ્થિતિમાં પરિવર્તનનો અનુભવ કર્યો. તેમનામાં એક નવી દ્રષ્ટિનો વિકાસ થયો. જેના કારણે સંપ્રદાયના મંદિરના નિર્માણ અને અનુયાયીઓમાં સમૃદ્ધિ પાછળ કેટલાક મહત્વપૂર્ણ પરિપ્રેક્ષ્ય જોવા મળે છે. સંપ્રદાયમાં જોડાઈને શ્રમજીવી લોકોએ નવો રસ્તો જોયો અને બીજાઓને પણ બતાવ્યો.

સંપ્રદાયમાં જોડાઈને આ મજૂરોએ તેમની આર્થિક વૃત્તિઓમાં ધાર્મિક લાગણીઓ ઉમેરી. તમે જે કમાણી કરો છો તેનો 10મો ભાગ અને જે પણ દુર્લભ છે તેનો 20મો ભાગ શ્રી કૃષ્ણને અર્પણ કરો. સહજાનંદ સ્વામીએ આવા અનેક આદેશો આપ્યા શિક્ષાપત્રીમાં આપેલ છે. એટલું જ નહીં, તેણે લોકોના આર્થિક વ્યવહારને પણ વ્યવસ્થિત અને સુરક્ષિત બનાવ્યો.

સહજાનંદ સ્વામીએ સારા આચરણ, પરસ્પર મદદ, શાંતિ અને સલામતી અને નાના કલાકારોના કામની પણ પ્રશંસા કરી અને પ્રોત્સાહિત કર્યા. બીજી તરફ વ્યસનનો નિષેધ, ધર્મનું પાલન અને કર્તવ્ય નિષ્ઠા જેવી જાગૃતિના કારણે વ્યક્તિ ધીરે ધીરે સમૃદ્ધ થતી ગઈ. આનો શ્રેય સંપ્રદાયને આપવામાં આવે છે.

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પ્રદાન કરેલ

સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં સાહિત્ય અને કલાનું મોટું યોગદાન અને મહત્વ છે. આ બે તત્વો જીવનમાં ખૂબ જ ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે. જો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો, સાહિત્ય અને કલા વ્યક્તિના જીવનમાં સાંસ્કૃતિક ચેતના ફેલાવે છે.

મધ્યકાલીન સાહિત્ય અને કળા એ વાતના સાક્ષી છે કે તે સમયે માનવજીવન અને સંસ્કૃતિ કેવી હતી. 18મી સદીમાં મુઘલ સામ્રાજ્યમાં પણ તે યુગના કવિઓના કારણે આપણા સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો સચવાયા હતા. તે સમયે ગુજરાતની રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિ અત્યંત અસ્થિર હતી. ચારે બાજુ અરાજકતા,

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: Crossref, ROAD & Google Scholar

असलामती, भ्रम, अंधश्रद्धा, विलासता प्रवर्ती रही હતી. આવા સમયે વૈષ્ટાવ સંપ્રદાયે પોતાનું મહત્વનું યોગદાન આપ્યું હતું. તે સમયે, સહજાનંદ સ્વામીએ તેમના અનુયાયીઓમાં નૈતિકતા, જ્ઞાન, ભક્તિ અને પ્રેમના મૂલ્યો કેળવ્યા હતા. સહજાનંદ સ્વામીએ સાહિત્ય, સંગીત, સ્થાપત્ય, ચિત્ર, હસ્તકલા વગેરે જેવી વિવિધ કલાઓની રચના કરી.